

Ewa Fogelzang-Adler

Działalność konspiracyjna Stronnictwa Demokratycznego (1939–1945)

Stronnictwo Demokratyczne podjęło działalność konspiracyjną – organizacyjną i polityczną – już w pierwszych miesiącach okupacji¹. Odegrało ono istotną rolę w dziejach Polski Podziemnej, choć oczywiście jego pozycja w konspiracyjnym życiu politycznym nie była tak doniosła, jak czterech partii koalicji rządowej. Dwa lata istnienia Klubów Demokratycznych i od kwietnia 1939 roku zaledwie pięć miesięcy funkcjonowania partii politycznej, nie dały ruchowi demokratycznemu możliwości pełnego ukształtowania się i osiągnięcia zwartości organizacyjnej i politycznej. Konsekwencją tego były późniejsze procesy dezintegracyjne, które doprowadziły w końcu do rozłamu w partii. Przyczyniło się do tego także to, że SD skupiało działaczy o różnym światopoglądzie i przeszłości politycznej.

Wybuch II wojny światowej utrudnił rozwój polityczny i organizacyjny Stronnictwa Demokratycznego. Jednak, pomimo rozproszenia niemal po całym kraju kierownictwa partii, a nawet częściowej jego emigracji, niemal bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych wznowiła ona swoją działalność². Wielu członków Klubów Demokratycznych i Stronnictwa włączyło się w czynną walkę z okupantami.

¹ W podjętej próbie prezentacji działalności konspiracyjnej Stronnictwa Demokratycznego zwrócono uwagę przede wszystkim na działania obu głównych nurtów partii – SD „Prostokąt” oraz Stronnictwa Polskiej Demokracji (także jego struktury młodzieżowej). Poza tym za istotną dla realizacji tematu badawczego uznano charakterystykę głównych ośrodków Stronnictwa funkcjonujących poza Warszawą oraz prac podejmowanych przez demokratów, mających na celu utworzenie Komitetu Zagranicznego SD na emigracji. Skromna baza źródłowa przechowywana głównie w Centralnym Archiwum Historycznym Stronnictwa Demokratycznego i archiwach terenowych ośrodków SD nie pozwala na pełną prezentację konspiracyjnych prac Stronnictwa prowadzonych w latach wojny i okupacji, zwłaszcza w Łodzi, Lwowie i Wilnie. Stąd część problematyki badawczej została jedynie zasygnalizowana.

² Ze względu na brak źródeł trudno jest określić jaką liczbą członków dysponowało SD w chwili wybuchu wojny. M. Murek wspominał o 7 tysiącach członków. Sądzić można jednak, że liczba ta została zawyżona. Bardziej prawdopodobne jest, że SD i Kluby Demokratyczne zrzeszały około 2–3 tysięcy ludzi. Jak twierdzili E. Kulesza i A. Fiderkiewicz, Stronnictwo Demokratyczne posiadało znaczną liczbę sym-

Upadek Warszawy zapoczątkował w dziejach Stronnictwa okres działalności konspiracyjnej. W trzecim dniu wojny, na posiedzeniu Zarządu Głównego SD została uchwalona rezolucja i odezwa, wzywająca naród do walki³. 5 września 1939 roku odbyło się spotkanie przedstawicieli partii z Dowództwem Obrony Warszawy, na którym zdecydowano o utworzeniu Robotniczych Batalionów Obrony Warszawy. Na konferencji tej Stronnictwo reprezentował Henryk Lukrec, a jednym z dowódców Batalionów został Jerzy Makowiecki – wiceprezes Zarządu Głównego Stronnictwa Demokratycznego.

Pracami konspiracyjnego Stronnictwa Demokratycznego kierował początkowo prezes przedwojennego Zarządu Głównego – prof. Mieczysław Michałowicz, będący przedstawicielem SD w Głównej Radzie Politycznej, która jako reprezentacja polityczna narodu miała sprawować funkcje konspiracyjnego rządu cywilnego. Pierwsze posiedzenie Rady Politycznej odbyło się 10 października 1939 roku w mieszkaniu Leona Nowodworskiego (SN), gdzie obecni byli: Mieczysław Niedziałkowski (PPS), Kazimierz Pużak (PPS), Zygmunt Zaremba (PPS), Maciej Rataj (SL), Stefan Korboński (SL), Mieczysław Michałowicz (SD)⁴.

Udział Stronnictwa Demokratycznego w Głównej Radzie Politycznej przyczynił się do tego, że w pierwszych miesiącach działalności konspiracyjnej zajęło ono istotne miejsce wśród ugrupowań politycznych funkcjonujących w okupowanym kraju. Niestety, wkrótce Stronnictwo straciło tę pozycję. Nastąpiło to po wycofaniu się prof. Mieczysława Michałowicza z czynnego życia konspiracyjnego wobec niebezpieczeństwa dekonspiracji (aresztowanie przywódców SL i PPS – Macieja Rataja i Mieczysława Niedziałkowskiego). Michałowicz, ustępując w grudniu 1939 roku ze stanowiska prezesa ZG SD, zaproponował na swoje miejsce dotychczasowego skarbnika – inż. Romualda Millera. Nie wyjaśniono przyczyn i przebiegu kryzysu, jaki nastąpił w związku z koniecznością obsadzenia stanowiska prezesa ZG SD przez następcę prof. Michałowicza. Przypuszcza się, że jedną z nich było zaangażowanie się partii w tworzenie Głównej Rady Politycznej i związanie się z SZP, co wywołało sprzeciw niektórych działaczy. Przekazy osób zaangażowanych bezpośrednio w ówczesne wydarzenia nie były jednoznaczne. Erazm Kulesza twierdził, że Romuald Miller nie wyraził zgody na objęcie funkcji prezesa, uzasadniając to wątpliwościami natury politycznej, wypowiedział się bowiem przeciwko „konfiguracji

patyków, którzy jednak nie byli formalnie jego członkami. Pod deklaracją założycielską SD podpisało się 387 osób, a w tak ważnym ośrodku, jak Warszawski Klub Demokratyczny płaciło składki 450–500 członków. Zob. np. relacja A. Klimowicza z dnia 9.11.1977 r., Centralne Archiwum Historyczne Stronnictwa Demokratycznego; E. Kulesza, „Materiały o Klubach i Stronnictwie Demokratycznym”, CAH SD, cz. 2; A. Fiderkiewicz, *Burzliwe lata. Wspomnienia z lat 1928–1939*, Warszawa 1939.

³ Zob. *Materiały do historii Klubów i Stronnictwa Demokratycznego w latach 1937–1939*, wstęp i opracowanie L. Chajn, Warszawa 1964. Cz. 1, s. 561–562, także: „Dziennik Ludowy” nr 247 z 5.09.1939 r.

⁴ Nie ma zgodności co do udziału w zebraniu Stefana Korbońskiego. Wątpliwości budzi także miejsce spotkania. Por. H. Wosiński, *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980, s. 21–22; E. Duraczyński, *Kontrowersje i konflikty 1939–1941*, Warszawa 1977, s. 101–102.

personalno-organizacyjnej w kierownictwie GRP⁵. Inni działacze (m.in. Jerzy Pług-Piętowski) w swoich wspomnieniach podawali, że Miller przyjął proponowane stanowisko, odmówił zaś reprezentowania SD w GRP, ze względu na „prymat w niej czynników pravicowych oraz sanacyjnych” i zrezygnował wkrótce z funkcji prezesa⁶.

W pierwszych miesiącach 1940 roku Stronnictwo Demokratyczne zaczęło się posługiwać konspiracyjnym kryptonimem „Prostokąt”.

Na początku stycznia 1940 roku w Warszawie w mieszkaniu dr Reginy Fleszarowej, przy ul. Rakowieckiej 4 odbyło się zebranie, na którym wybrano nowe władze naczelne⁷. Prezesem ZG SD został dr Stanisław Więckowski (ps. „Doktor”, „Piotr”), dotychczasowy wiceprezes ZG oraz prezes Okręgu Łódzkiego, wiceprezesem – inż. Jerzy Makowiecki (ps. „Tomasz”, „Malicki”), dotychczasowy wiceprezes Okręgu Warszawskiego pełniący także funkcję sekretarza generalnego⁸. W tym samym czasie została utworzona Komisja Programowa, której pracami kierował Stanisław Więckowski⁹. Zadaniem jej była koordynacja prac związanych z działalnością wydawniczo-propagandową, opracowanie stanowiska Stronnictwa wobec podstawowych kwestii politycznych, a także ustalenie zakresu współdziałania w akcjach prowadzonych przez kierownictwo podziemia.

Działalność partii skupiała się w tym okresie przede wszystkim na terenie Warszawy, gdzie kontakty między członkami opierały się na siatce organizacyjnej tzw. trójek środowiskowych. Czasami (np. przy kolportażu prasy) były to ogniwa kilku- lub kilkunastoosobowe¹⁰. Organizacyjnie siatka terenowa powiązana była poprzez łączników z ogniwami wyższego szczebla Stronnictwa lub strukturami podziemnymi, z którymi członkowie Stronnictwa Demokratycznego współpracowali. Do głównych zadań należały wówczas: działalność wydawniczo-propagandowa, udział w akcjach sabotażowych, organizacja tajnego nauczania itp.¹¹

W lutym 1940 roku w miejsce Głównej Rady Politycznej utworzono Polityczny Komitet Porozumiewawczy. W nowej politycznej reprezentacji zabrakło przedsta-

⁵ E. Kulesza, „Stronnictwo Demokratyczne w okresie okupacji”, maszynopis. Cz. IV, s. 11, CAH SD.

⁶ Zob. np. Z. Nosek, „Rozłam w podziemnym „Prostokącie” i utworzenie Stronnictwa Polskiej Demokracji”, CAH SD; J. Pług-Piętowski, *Stronnictwo Demokratyczne w czasie okupacji (odłam Stronnictwa Polskiej Demokracji)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1968, nr 4.

⁷ H. Wośński podał, że miało ono miejsce przy ul. Mazowieckiej 4.

⁸ W skład zarządu weszli: dr Regina Fleszarowa (ps. „Elżbieta”), Antoni Wieczorkiewicz (ps. „Tomasz”), Halina Nieniewska (ps. „Iko”), Mieczysław Bilek (ps. „Miroslaw”). W drugiej połowie roku włączono do niego Erazma Kuleszę.

⁹ W skład Komisji Programowej wchodził m.in. Mieczysław Bilek, Jerzy Makowiecki, Regina Fleszarowa, Halina Nieniewska (ps. „Iza”, „Iko”), Erazm Kulesza, Zygmunt Kapitaniak, Antoni Wieczorkiewicz. Zob. I. Karwacińska, „Działalność okupacyjna Stronnictwa Demokratycznego na terenie Warszawy lata 1939-1944”, maszynopis, CAH SD.

¹⁰ I. Karwacińska, op. cit., s. 46.

¹¹ W tajnym nauczaniu brali udział m.in.: J. Dębowska, Halina Nieniewska, T. Manteuffel, Marcei Handelsman, Ludwik Widerszal. Zob. np. I. Karwacińska, op. cit.; B. Wit-Święciński, „SD w ruchu oporu”, maszynopis, CAH SD.

wiciela Stronnictwa Demokratycznego. Przeciwno włączeniu go do PKP wypowiedziało się Stronnictwo Narodowe, które oskarżało Stronnictwo Demokratyczne o wpływy masońskie¹². Także PPS, SL i SP niezbyt chętnie odnosiły się do ewentualnego udziału SD w pracach PKP. W ten sposób „Prostokąt” znalazł się niejako w bocznym nurcie konspiracji, powracając w pewnym stopniu na główną arenę polityczną dopiero pod koniec wojny, poprzez wejście w lipcu 1944 r. Zjednoczenia Demokratycznego, którego był członkiem, do Rady Jedności Narodowej. Nie oznaczało to oczywiście braku angażowania się członków Stronnictwa w konspiracyjne prace Polski Podziemnej. Wobec Ekspozytury (następnie Delegatury) na Kraj rządu polskiego na emigracji partię reprezentował Stanisław Więckowski, a w krajowych władzach wojskowych – Jerzy Makowiecki, pełniący funkcję kierownika Wydziału Informacji Politycznej Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej¹³. Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” związało się z ogólnopolskim ruchem oporu kierowanym przez rząd RP na emigracji, uznając go za jedynego kontynuatora polskiej władzy państwowej.

Polityczno-organizacyjna zależność partii od rządu i jego krajowych ekspozytur stała się przyczyną kontrowersji w „Prostokacie”. W jego ramach wyodrębniła się grupa działaczy, głównie wywodzących się z ostatniego zarządu Klubu Demokratycznego w Warszawie i Sekcji Młodych pod przywództwem Romualda Millera (ps. „Jakub Jasiński”), która przyjęła nazwę – Polska Organizacja Demokratyczna (POD). Powstanie jej stanowiło zapowiedź rozłamu w „Prostokacie”, choć początkowo istniała ona opierając się na jego strukturach, nie zrywając z nim organizacyjnie i ograniczając swoją działalność głównie do Warszawy. POD domagała się uwolnienia Stronnictwa spod wpływów organów wojskowo-politycznych ZWZ (później AK) oraz rządu i jego Delegatury na Kraj¹⁴.

Opcje polityczne, jakie zarysowały się wśród członków Stronnictwa nie stanowiły przeszkody w podejmowaniu wspólnych działań. Jedną z form wspólnej walki z okupantem była pomoc udzielana ludności żydowskiej. Rozmowy na temat jej metod i form z Pełnomocnikiem Delegatury Rządu na Kraj i innymi znaczącymi osobami Polski Podziemnej prowadzili m.in.: Czesława i Teofil Wojeńscy, Ferdynand Arczyński (ps. „Marek”), Emilia Hiżowa, Józef Wąsowicz, Zofia Rudnicka. Członkowie Stronnictwa Demokratycznego brali udział w pracach Tymczasowego Komitetu Pomocy Żydom, utworzonego we wrześniu 1942 roku przy Delegaturze Rządu na Kraj, którym kierowała Zofia Kossak (ps. „Weronika”) oraz Rady Pomocy

¹² J. Terej, *Rzeczywistość i polityka. Ze studiów nad dziejami najnowszyi Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971, s. 126–134.

¹³ W Biurze Informacji i Propagandy KG AK pracowali także: Ludwik Widerszal (ps. „Pisarczyk”), Marceł Handelman (ps. „Targowski”), Kazimierz Moczarski (ps. „Rafał”).

¹⁴ O działalności Polskiej Organizacji Demokratycznej wspominali m.in.: Emilia Hiżowa, Zygmunt Nosek, Jerzy Pług-Piętowski. Związani byli z nią również: Zygmunt Żmigrodzki, Czesława i Teofil Wojeńscy.

Żydom (krypt. „Żegota”)¹⁵. Wchodzili w skład kierownictwa Rady oraz kierowali jej niektórymi komórkami. W ramach pomocy świadczonej ludności żydowskiej udzielano jej zarówno wsparcia moralnego, jak i materialnego: finansowego, mieszkaniowego, polegającego na przygotowaniu fałszywych dokumentów. Poza tym prowadzono prace informacyjno-propagandowe, mobilizujące społeczeństwo polskie do niesienia pomocy Żydom.

Poza wkładem członków SD w walkę o odzyskanie niepodległości oraz w akcje pomocy Żydom należy zwrócić uwagę na ich działalność prasowo-wydawniczą, zapoczątkowaną już w 1940 roku. SD „Prostokąt” wydawał m.in.: „Myśl Społeczno-Polityczną” (następnie: „Myśl i Życie Społeczno-Polityczne”, „Myśl Społeczna i Polityczna”, „Nowe Drogi”), „Wolną Trybunę”, „Kronikę Polską”. Działacze Stronnictwa swój stosunek do rzeczywistości wojennej i pookupacyjnej wyrażali również w wydawanych kolejnych deklaracjach ideowo-programowych¹⁶.

Po aresztowaniu przez gestapo płk. Stanisława Więckowskiego, w sierpniu 1942 r. na czele Zarządu Głównego „Prostokąta” stanął Mieczysław Bilek (ps. „Mirosław”), który w następnym roku podzielił los swego poprzednika¹⁷. Od czerwca 1943 roku stanowisko prezesa objął inż. Jerzy Makowiecki.

W okresie tym pogłębiały się rozbieżności pomiędzy dwoma nurtami politycznymi partii. Część działaczy wyrażała niezadowolenie z polityki prowadzonej przez Zarząd Główny, a zwłaszcza prezesa Jerzego Makowieckiego i opowiadała się za programem prezentowanym przez Polską Organizację Demokratyczną. Gdy podejmowane przez m.in. Mieczysława Michałowicza i Ferdynanda Arczyńskiego próby pogodzenia obu grup nie przyniosły rezultatu, postanowiono zwołać zjazd w Warszawie, z udziałem wszystkich okręgów Zarządu Głównego „Prostokąta” i Polskiej Organizacji Demokratycznej. Celem jego miało być opracowanie nowego programu partii adekwatnego do skomplikowanej sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej okupowanego kraju. Koniecznością stała się odpowiedź na pytanie o to – jakie stanowisko powinno zająć Stronnictwo wobec coraz wyraźniej rysującego się w polskim życiu konspiracyjnym podziału na dwa przeciwstawne bloki.

4 lipca 1943 roku odbył się konspiracyjny zjazd Stronnictwa Demokratycznego¹⁸. W porządku obrad miały znaleźć się: ocena sytuacji politycznej w kraju i na

¹⁵ W akcji „Żegota” brali udział m.in. Ferdynand Arczyński (ps. „Marek”, „Lukowski”), Anna Dobrowolska (ps. „Michalska”), Andrzej Klimowicz (ps. „Zbigniew”), Jerzy Makowiecki (ps. „Tomasz”, „Malicki”, „Wokulski”), Kazimierz Moczarski (ps. „Rafał”), Zofia Rudnicka (ps. „Alicja”).

¹⁶ „Deklaracja Ideowa” (1940), „Założenia wyjściowe dla programu ogólnej powojennej przebudowy politycznej” (1942), „Zarys programu organizacji nowoczesnego państwa” (1942), „Projekt Deklaracji Ideowej Stronnictwa Demokratycznego” (1943), „Na chwilę przełomu” (1943), „Granica z Niemcami” (1943), „Tezy Ideowe SPD” (1943), „Zagadnienia graniczne” (1944), „Siła i słabość demokracji” (1944).

¹⁷ Ożywiona działalność Stronnictwa stała się przyczyną represji ze strony okupanta. Wielu działaczy zostało aresztowanych – m.in.: Antoni Wiczorkiewicz (19.06.1941), Halina Nieniewska (16.05.1942), Stanisław Więckowski (9.08.1942), Mieczysław Michałowicz (10.11.1942), Mieczysław Bilek (15.05.1943).

¹⁸ Domagano się jego odbycia celem konsolidacji obu grup Stronnictwa oraz wyboru jednolitych władz naczelnych.

świecie, wyjaśnienie stanowisk ideowo-politycznych Polskiej Organizacji Demokratycznej i „Prostokąta”, przyjęcie deklaracji ideowej oraz wybór nowych władz. Na wstępie obrad prezes Jerzy Makowiecki uznał potrzebę zwołania zjazdu. Stwierdził jednak, że nie może brać w nim udziału z powodów formalnych, tzn. braku projektu tzw. „Prostokąta”, których nie przygotowano ze względu na krótki termin. Oświadczenie to nie zostało przyjęte do wiadomości, gdyż zawiadomienia o mającym się odbyć zjeździe wysłano trzy miesiące wcześniej, a ostateczny kształt deklaracji mieli opracować uczestnicy zjazdu. Po opuszczeniu obrad przez Makowieckiego działacze POD oraz część delegatów „Prostokąta”, którzy nie wchodzili wcześniej w jej skład, przyjęli „Tezy Ideowe SPD”, opracowane przez Polską Organizację Demokratyczną, tworząc Stronnictwo Polskiej Demokracji (SPD). Wyzaczyli także swoją reprezentację na emigracji oraz wybrali nowe władze, na czele których stanął Romuald Miller¹⁹.

Struktura organizacyjna Stronnictwa Polskiej Demokracji została oparta na „systemie piątkowym”. Zebrania zwoływano z różną częstotliwością – w zależności od potrzeb. Każdy członek jednej piątki był organizatorem i opiekunem kolejnej. Spotkania odbywały się najczęściej na terenie budowy PZU na Żoliborzu lub w mieszkaniach prywatnych: Romualda Millera, Emilii Hiżowej, Jerzego Pługa-Piętowskiego, Teofila i Czesławy Wojeńskich. Poza Zarząd Głównym w Warszawie oraz okręgów krakowskiego, łódzkiego i lwowskiego nie działały aż do połowy 1944 roku inne władze Stronnictwa Polskiej Demokracji. Dopiero w połowie 1944 roku powstał w Rzeszowie Tymczasowy Zarząd SPD.

Działalność wydawnicza SPD obejmowała prasę (m.in. „Głos Demokracji”, „Dzień”) oraz druki zwarte (*Zagadnienia graniczne, Siła i słabość demokracji*).

W rezultacie zjazdu lipcowego dokonał się rozłam na dwa odrębne nurty działające w konspiracji pod nazwami: Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” z Jerzym Makowieckim i Stronnictwo Polskiej Demokracji z Romualdem Millerem na czele. Rozbite to spowodowało początkowo pewien zastój w działalności jednej i drugiej grupy. Stronnictwo Polskiej Demokracji dużo uwagi musiało poświęcić pracom organizacyjnym, zwłaszcza w okręgach: Kraków, Lwów i Wilno. „Prostokąt” zaś skoncentrował się na pracy konspiracyjnej w ramach Biura Informacji i Propagandy.

Po śmierci Jerzego Makowieckiego pracami „Prostokąta” kierował Erazm Kulesza²⁰.

¹⁹ SPD zwracało uwagę na to, że poprzez wybór Romualda Millera na prezesa Zarządu nawiązano do decyzji Mieczysława Michałowicza z początków okupacji. W skład zarządu weszli m.in.: Teofil Wojeński – wiceprezes, Ferdynand Arczyński – sekretarz, Henryk Lukrec – naczelny redaktor prasy SPD oraz Emilia Hiżowa, Czesława Wojeńska, Zygmunt Żmigrodzki, Jerzy Pług-Piętowski, Albin Jura – z Krakowa, Larysa Chomsowa ze Lwowa (ps. „Lalka”, „Diana”), Andrzej Klimowicz, Leszek Guzicki – jako jego członkowie, zob. Protokół ze zjazdu SD. CAH SD, maszynopis.

²⁰ Jerzy Makowiecki został zamordowany 13.06.1944 roku przez grupę Andrzeja Sudeczki (Andrzej Odoliński) z Narodowych Sił Zbrojnych, w trakcie akcji mającej na celu wyeliminowanie z AK tzw. „agentów Żydokomuny”. Wtedy także zamordowano Marcelego Handelsmana i Halinę Kraheńską. Śmierć Jerzego Makowieckiego w znaczny sposób przyczyniła się do osłabienia działalności „Prostoką-

Przez cały okres konspiracyjnej działalności Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt” widać było dążenie jego władz do włączenia go w organizacyjną strukturę krajowych władz politycznych. W tym celu „Prostokąt” zaangażował się na początku 1943 roku w tworzenie Społecznej Organizacji Samoobrony. Jako licząca się siła polityczna – skupiająca kilkadziesiąt grup niepodległościowych – w założeniu organizatorów miała stać się ona zbiorowym członkiem Politycznego Komitetu Porozumiewawczego²¹. Przewodniczącym SOS wybrano ówczesnego prezesa Zarządu Głównego Stronnictwa Demokratycznego – Mieczysława Bilka, co wskazywało na istotną rolę „Prostokąta” w tworzeniu i pracach Społecznej Organizacji Samoobrony. Po wybuchu powstania warszawskiego, w wyniku niezrealizowania głównego celu, dla którego powołano do życia SOS oraz aresztowania jej członków, działalność organizacji ustała.

W tym czasie osłabieniu uległa również działalność Stronnictwa Demokratycznego „Prostokąt”. Wpłynęło na to w dużej mierze zaangażowanie się jego członków m.in. w działania o charakterze wojskowym. Poza tym wielu działaczy zostało aresztowanych i straconych.

Po nieudanej próbie wejścia do Politycznego Komitetu Porozumiewawczego, (następnie: Krajowa Reprezentacja Polityczna), który przekształcił się na początku 1944 roku w Radę Jedności Narodowej, „Prostokąt” wyznaczył sobie zadanie zbudowania szerszego demokratycznego porozumienia politycznego. W ten sposób powstało formalnie w lipcu 1944 roku, działające już właściwie od wiosny tego roku, Zjednoczenie Demokratyczne²². Program jego zbudowano opierając się na zaadaptowanym do warunków wojny i okupacji programie Klubów Demokratycznych i przedwrześniowego Stronnictwa Demokratycznego. Pracami Zjednoczenia kierował Eugeniusz Czarnowski (ps. „Adam”, „Kostrzewa”, „Piotr”), z którym jako wiceprzewodniczący współpracowali: Zygmunt Kapitaniak (ps. „Bronisław”), od marca 1945 roku

ta”, w którym zabrakło wówczas silnej indywidualności politycznej. J. Rzepecki, *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1956, s. 278–280.

²¹ Według niepełnych danych w skład SOS weszło około 20 organizacji niepodległościowych, reprezentujących różne kierunki polityczne: Tajna Armia Polska (TAP), Polski Związek Wolności (PZW), Pobudka, Front Odrodzenia Polski (FOP), Syndykalistyczna Organizacja „Wolność” (SOW), Polska Walczy (PW), „Unia”, Obóz Polski Walczącej (OWP), Związek Syndykalistów Polskich, „Ractawice”, Organizacja Zjednoczenia Słowian. Zob. H. Wosiński, *Stronnictwo Demokratyczne w latach II wojny światowej*, Warszawa 1980, s. 92–93.

²² Trudno podać dokładną datę powstania Zjednoczenia Demokratycznego. W numerze 1 „Głosu Wolnego Wolność Ubezpieczającego”, podano, że powołano je do życia pod koniec 1944 roku. H. Wosiński napisał: „Na prawie pół roku przed formalnym powstaniem Zjednoczenia Demokratycznego, w lipcu 1944 roku, występuje na początku 1944 roku pojęcie wprawdzie już skonfederowanych lecz jeszcze nie zjednoczonych trzech organizacji, a mianowicie: Związku Wolnej Polski (ZWP), Stronnictwa Demokratycznego «Prostokąt» i Polski Niepodległej”. Zob. H. Wosiński, op. cit., s. 114–115. Nazwy „Zjednoczenie Demokratyczne” używano więc już przed lipcem 1944 roku, kiedy to nastąpiło jego formalne ukonstytuowanie się.

pełniący funkcję przewodniczącego, oraz Stanisław Michałowski (ps. „Michał”)²³. Zjednoczenie Demokratyczne wydawało pismo „Nowy Dzień” oraz „Głos Wolny Wolność Ubezpieczający” (ukazał się tylko jeden numer), pod redakcją Eugeniusza Czarnowskiego.

Na posiedzeniu Rady Jedności Narodowej 15 lipca 1944 roku Czarnowski, jako przedstawiciel Zjednoczenia Demokratycznego, otrzymał mandat jej członka²⁴. W ten sposób Stronictwo Demokratyczne „Prostokąt” zrealizowało wreszcie swoje dążenie do uczestnictwa w Radzie Jedności Narodowej. Niestety, „Prostokąt” nie był reprezentowany w Radzie jako samodzielna partia polityczna, lecz członek Zjednoczenia Demokratycznego.

Wybuch powstania warszawskiego przerwał działalność Zjednoczenia Demokratycznego. Wielu jego członków znalazło się w walczących oddziałach Armii Krajowej.

Próby rozwoju różnych form działań organizacyjno-politycznych podjęło Zjednoczenie po upadku powstania, kiedy to prace jego rozciągnięte były na pięć okręgów terenowych: podwarszawski, łódzki, krakowski, piotrkowski i skierniewicki. Prowadząc działania konspiracyjne Zjednoczenie Demokratyczne nie uznawało Krajowej Rady Narodowej, Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego i Rządu Tymczasowego. W uchwale z marca 1945 r. ogłoszono konieczność utworzenia Obozu Demokracji Polskiej.

1 lipca 1945 roku Zjednoczenie Demokratyczne wzięło udział w ostatnim posiedzeniu Rady Jedności Narodowej. W wyniku działań represyjnych doprowadzono do rozwiązania ZD we wrześniu 1945 r. Część jego członków wstąpiła do Stronictwa Demokratycznego.

Inaczej potoczyły się dzieje Stronictwa Polskiej Demokracji, reprezentującego lewe skrzydło Stronictwa Demokratycznego. Po zjeździe lipcowym, już od jesieni 1943 roku dążyło ono do konsolidacji lewicy konspiracyjnej. Wyznaczało jej rolę siły politycznej, która w momencie odzyskania niepodległości powinna objąć władzę w kraju i przeprowadzić niezbędne zmiany ustrojowe. Chęć pozyskania do niej Polskiej Partii Socjalistycznej – Wolność Równość Niepodległość i Stronictwa Ludowego, stała się jedną z przyczyn udziału Stronictwa Polskiej Demokracji w tworzeniu Centralizacji Stronictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych.

W listopadzie 1943 roku przedstawiciele SPD – m.in. Romuald Miller i Ferdynand Arczyński, przeprowadzili rozmowy z członkami Naczelnego Komitetu Lu-

²³ Ugrupowania zrzeszone w Zjednoczeniu Demokratycznym reprezentowały wiele zróżnicowanych kierunków politycznych. W skład jego weszli: Stronictwo Demokratyczne „Prostokąt”, Związek Wolnej Polski, Polska Niepodległa, Polska Walczy, Zjednoczenie Robotników Polskich, Unia. Zob. np. Z. Ziółek, *Od okopów do barykad*, Warszawa 1973.

²⁴ H. Wosiński twierdził, że Eugeniusz Czarnowski już od stycznia 1944 roku jako przedstawiciel „skonfederowanych” ZWP, SD „Prostokąt” i PN brał udział w pracach tzw. komisji Głównej RJN. Zob. H. Wosiński, op. cit. s. 115.

dowego (NKL) Zjednoczenia Stronnictw Demokratycznych i Socjalistycznych na temat możliwości wejścia do NKL²⁵. SPD nie weszło wówczas do NKL, gdyż uważano, iż wpływ na działalność rządu polskiego na emigracji może mieć tylko siła utworzona w ramach „obozu londyńskiego”.

Pod koniec 1943 roku, po odrzuceniu propozycji PPR o wzięciu udziału w pracach nad tworzeniem KRN, Stronnictwo Polskiej Demokracji wznowiło rozmowy na temat przystąpienia do NKL²⁶. Na zebraniu NKL 19 stycznia 1944 roku zdecydowano o wejściu do niego SPD oraz o poszerzeniu składu o Stronnictwo Ludowe.

W lutym 1944 roku powstała Centralizacja Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych²⁷. Przewodniczącym Centralnego Komitetu Ludowego – organu wykonawczego Centralizacji został Romuald Miller ze Stronnictwa Polskiej Demokracji. Do władz naczelnych z ramienia SPD wszedł także Ferdynand Arczyński, a podczas powstania warszawskiego – Emilia Hiżowa i Andrzej Klimowicz (ps. „Zbigniew”)²⁸.

Kierownictwo Stronnictwa Polskiej Demokracji, obawiając się, że pozytywny stosunek do propozycji udzielenia pomocy w tworzeniu KRN mógłby doprowadzić do rozłamu w partii, zajmowało jednocześnie krytyczne stanowisko wobec prowadzonej wówczas polityki rządu polskiego na emigracji. Utworzona Centralizacja miała być trzecią siłą, niezależną od rządu i KRN. Stronnictwo Polskiej Demokracji zajmowało w Centralnym Komitecie Ludowym jedną z czołowych pozycji. Było jednym z głównych inspiratorów powstania Centralizacji. W „Deklaracji Programowej” i „Wytycznych Ideowych CKL” widać wyraźny wpływ tez programowych Stronnictwa Polskiej Demokracji.

Przez pewien czas prowadzono rozmowy mające na celu włączenie przedstawiciela CKL w skład RJN, co było uzależnione od wyprowadzenia z niej przedstawiciela SN lub włączenia członka PPR, tak aby – zgodnie z żądaniami Centralizacji – reprezentowane w niej były stronnictwa od centrum po skrajną lewicę. Po odrzuceniu przez RJN propozycji CKL zdecydowano się na współpracę z PPR i KRN. Pod koniec lipca 1944 roku podjęto decyzję o przystąpieniu do KRN. Konferencja w tej

²⁵ Członkowie NKL Zjednoczenia Stronnictw Demokratycznych i Socjalistycznych, z którymi przeprowadzono rozmowy to: Wacław Barcikowski (ps. „Kartuz”), Henryk Borucki (ps. „Czarny”), Teofil Głowacki (ps. „Julian”), M. Krzepakowski. NKL było traktowane jako instytucja konkurencyjna wobec Delegatury Rządu RP na Kraj, utworzona we wrześniu 1943 roku, jako porozumienie RPPS, PSD i PLAN.

²⁶ Dyskusję o współdziałaniu SPD w tworzeniu KRN rozpoczęto jesienią 1943 roku. W zarządzie Stronnictwa Demokratycznego nie zdołano wypracować jednoznacznego stanowiska odnośnie do tej kwestii. Niektórzy członkowie – m.in. Romuald Miller – byli gotowi współpracować z PPR, ale musieli liczyć się z tym, że mogłoby to uniemożliwić konsolidację Stronnictwa i utrudnić nawiązanie kontaktu z innymi partiami, np. PPS–WRN, SL, na współpracy z którymi SPD szczególnie zależało.

²⁷ W jej skład oprócz Stronnictwa Polskiej Demokracji (SPD) weszły: Robotnicza Partia Polskich Socjalistów (RPPS), Polskie Stronnictwo Demokratyczne (PSD), Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa (PLAN), Związek Syndykalistów Polskich (ZSP), Związek Socjalistów Ludowych „Wolność”, Polska Organizacja Syndykalistyczna i Bund.

²⁸ H. Borucki, „Stronnictwo Demokratyczne w latach wojny 1939–1945 (przyczynki do historii)”, maszynopis, CAH SD.

sprawie odbyła się 21 sierpnia 1944 roku²⁹. 25 września utworzono Powstańcze Porozumienie Demokratyczne, co stało się przyczyną konfliktów w CKL³⁰. Przeciwko kierownictwu CKL, które przystąpiło do PPD, wystąpili przede wszystkim syndykaliści. 15 stycznia 1945 roku pozbawiono Romualda Millera stanowiska prezesa, na jego miejsce wybrano Teofila Głowackiego³¹.

W Stronnictwie Polskiej Demokracji ścierały się poglądy dwóch orientacji: zwolenników Centralizacji z Teofilem Wojeńskim (wiceprezes SPD) na czele, którzy doprowadzili do tego, że weszło ono w skład Centralizacji oraz grupy popierającej blok z PPR, socjalistami i ludowcami (na czele z Romualdem Millerem). Jeszcze w trakcie powstania warszawskiego Stronnictwo Polskiej Demokracji podjęło decyzję o nawiązaniu współpracy i połączeniu z ZG Stronnictwa, powstałym 18 sierpnia 1944 roku na ziemiach wyzwolonych spod okupacji. W uchwale prezydium postanowiono, że członkowie SPD, którzy znajdowali się na terenach wolnych mieli obowiązek nawiązania kontaktów z ZG Stronnictwa Demokratycznego.

Warto wspomnieć, że Stronnictwo Polskiej Demokracji, dążąc do budowania struktur zbliżonych do przedwojennego Stronnictwa Demokratycznego, utworzyło jesienią 1943 roku Wydział Młodzieży, któremu nadano nazwę Ruch Młodej Demokracji (RMD). Był on w zasadzie częścią składową SPD. Potrzeby życia konspiracyjnego zadecydowały bowiem o niewyodrębnianiu dla niego specjalnych zadań, wobec konieczności utrzymania ścisłej współpracy pomiędzy członkami.

Od listopada 1943 r. RMD wydawał pismo „Młoda Demokracja”, które redagował Leszek Guzicki. Kolportowano je wśród młodzieży związanej z ruchem demokratycznym w funkcjonujących wtedy kołach samokształceniowych, dyskusyjnych, tajnych kompletach itp. Na łamach organu RMD rozważano wiele kwestii interesujących ówczesne młode pokolenie, dotyczących zarówno realiów okupacyjnych, jak i powojennych. Wśród nich znalazły się m.in.: postawy wobec Niemców, postulaty dotyczące samokształcenia, a z zagadnień dotyczących powojennego modelu państwa – upowszechnienie szkolnictwa i innych form oświaty, powszechność dostępu do dóbr kultury, prawo do pracy i wypoczynku. Zastanawiano się również nad reformami społeczno-politycznymi i gospodarczymi, które należało wprowadzić w wyzwolonym kraju. Wyartykułowano je m.in. w ogłoszonym 12 stycznia 1944 r. „Programie Ruchu Młodej Demokracji”.

Ruch Młodej Demokracji skupiał młodzież wywodzącą się głównie z byłych działaczy Sekcji Młodych, o nastawieniu radykalnym, krytycznym wobec rządu polskiego na emigracji i jego krajowych ekspozytur³². W marcu 1944 roku RMD i kilka

²⁹ Początkowo została ona zaplanowana na 4 sierpnia 1944 roku. Termin jej został przesunięty przez wzgląd na wybuch powstania warszawskiego. Konferencja z 21 sierpnia 1944 roku, na której uznano PKWN, nie oznaczała oczywiście całkowitej aprobaty wszystkich członków CKL, w tym SPD.

³⁰ W skład jego weszły ugrupowania polityczne zrzeszone w Krajowej Radzie Narodowej, Centralnym Komitecie Ludowym, Radzie Obrony Narodu, Centralnym Komitecie Młodzieży.

³¹ Z. Nosek, „Notatki i wspomnienia z lat 1939–1945”, maszynopis. CAH SD.

³² W skład kierownictwa RMD wchodził: Hedda Bartoszek, Leszek Guzicki (który jako przedstawiciel RMD wszedł do ZG SPD), Andrzej Klimowicz (członek ZG SPD), Witold Podgórski, Ludwik Rostkowski.

młodzieżowych organizacji lewicowych (m.in. ZMS i ZWM) utworzyły Koła Młodzieży przy Krajowej Radzie Narodowej. Ruch Młodej Demokracji reprezentował w nich Leszek Guzicki.

W lipcu 1944 roku utworzono Centralny Komitet Młodzieży, który w wydanej przez siebie odezwie apelował o zjednoczenie się całej młodzieży demokratycznej w ramach Frontu Młodzieży Ludowej. Wybuch powstania warszawskiego położył kres działalności Centralnego Komitetu Młodzieży. Jednak nawiązana współpraca pomiędzy różnymi organizacjami młodzieżowymi ułatwiła kontakty KRN, CKL i RON, w wyniku których powstało Powstańcze Porozumienie Demokratyczne.

W dziejach Stronnictwa Polskiej Demokracji kilkakrotnie przewijała się kwestia podjęcia wspólnych działań z Polskim Stronnictwem Demokratycznym (PSD), którego nazwa przypominała nazwę: Stronnictwo Polskiej Demokracji³³. Powstało ono na bazie Komendy Obróńców Polski. Jego członkowie nie wywodzili się ze środowisk, które tworzyły przedwojenne Stronnictwo Demokratyczne, ale program PSD nawiązywał do założeń przedwrześniowego Stronnictwa Demokratycznego. PSD utrzymywało kontakty z RPPS. Dlatego SPD było przekonane, że ugrupowanie to powstało pod auspicjami tej partii i początkowo odcinało się od niego. Po wyjaśnieniu tej kwestii, pod koniec 1943 roku, podjęto rozmowy na temat ewentualnego połączenia w ramach Zjednoczenia Stronnictw Demokratycznych i Socjalistycznych (później: Centralizacji Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych)³⁴. Szansa na realizację tego zamierzenia powstała dopiero w połowie 1944 roku, kiedy to poglądy Stronnictwa Polskiej Demokracji i Polskiego Stronnictwa Demokratycznego co do nawiązania współpracy NKL (następnie CKL) z KRN stały się zbieżne. Przeszkodził temu jednak wybuch powstania warszawskiego.

W październiku 1944 roku Polskie Stronnictwo Demokratyczne zgłosiło gotowość do połączenia się ze Stronnictwem Demokratycznym. Dopiero jednak 22 stycznia 1945 roku przedstawiciele ZG PSD przyjechali do Lublina i przeprowadzili na ten temat rozmowę z Wincentym Rzymowskim. 5 lutego odbył się w Podkowie Leśnej Zjazd Delegatów PSD, na którym doszło do połączenia Polskiego Stronnictwa Demokratycznego i Stronnictwa Demokratycznego³⁵.

³³ Był to odłam ruchu demokratycznego, który od marca 1943 roku nosił nazwę Polskiego Stronnictwa Demokratycznego. Zob. H. Borucki, „Wspomnienia”, maszynopis, CAH SD.

³⁴ 19.01.1944 roku odbyło się spotkanie władz SPD i PSD, na którym postanowiono, że na bazie Zjednoczenia Stronnictw Demokratycznych i Socjalistycznych zostanie utworzona Centralizacja Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych, do której wstąpią oba ugrupowania, a następnie połączą się w jedną organizację. Zob. np. H. Borucki, „Konferencje połączeniowe PSD z odrodzonym Stronnictwem Demokratycznym na przełomie lat 1944–1945”, maszynopis, CAH SD.

³⁵ Na konferencję przybyło ponad 200 działaczy PSD z wyzwolonych terenów kraju. W lutym i marcu odbyły się następne konferencje i zebranie połączeniowe PSD i SD, m.in. 8.02.1945 – Kraków, 4.03.1945 – Warszawa.

II

Stronnictwo Demokratyczne poza okręgiem warszawskim prowadziło działalność w okręgach: krakowskim, łódzkim, lwowskim i wileńskim.

Z ogniw Stronnictwa Demokratycznego funkcjonujących poza Warszawą istotną rolę odgrywała organizacja krakowska³⁶. Był to jedyny ośrodek, który począwszy od pierwszych miesięcy okupacji aż po wyzwolenie i bezpośrednio po nim, zachował ciągłość organizacyjną i personalną. Wiązało się to w dużym stopniu z pozycją, jaką posiadało Stronnictwo Demokratyczne w Krakowie w latach wojny i okupacji³⁷.

Wokół organizacji krakowskiej już w pierwszych miesiącach okupacji skupiło się grono ludzi spoza Stronnictwa Demokratycznego, wywodzące się głównie z Okręgowego Związku Powstańców Śląskich, który później zgłosił akces do niego. Wywołane wojną i okupacją rozproszenie członków przedwojennego krakowskiego Stronnictwa Demokratycznego spowodowało, że działalność konspiracyjną początkowo podjęła niewielka grupa, popierająca linię polityczną „Prostokąta”. Mimo trudności, demokraci krakowscy wznowili w warunkach okupacyjnych działalność już w październiku 1939 roku. Na ich czele stanął dr Mikołaj Kwaśniewski, były prezes Rady Naczelnej Stronnictwa Demokratycznego³⁸.

Pod koniec 1940 roku doszło w zarządzie krakowskim Stronnictwa Demokratycznego do kontrowersji, których powodem stała się linia polityczna ówczesnego kierownictwa. Zarzucano mu przede wszystkim wyrażenie zgody na włączenie się do Stronnictwa ludzi o rodowodzie sanacyjnym.

W styczniu 1941 roku wielu działaczy partii zostało aresztowanych przez gestapo³⁹. Szczególnie dotkliwe dla instancji krakowskiej było uwięzienie Mikołaja Kwaśniewskiego. Na czele Stronnictwa stanął wówczas Ferdynand Arczyński, z którym współdziałali m.in.: Albin Jura, Edward Marszałek, Stefan Kamiński. Pod koniec 1941 roku, po powołaniu Arczyńskiego do prac w Warszawie, prezesem Stronnictwa w Krakowie został prof. Adam Krzyżanowski.

W pierwszych miesiącach 1943 roku krakowska organizacja wybrała nowy zarząd, który z niewielkimi zmianami utrzymał się do końca wojny. W składzie jego znaleźli się: prof. Adam Krzyżanowski – przewodniczący, zastępcy – Ferdynand Arczyński i Albin Jura, sekretarz – Alfred Drożdżikowski⁴⁰. Faktycznie pracami

³⁶ W maju 1939 r. wybrano zarząd w składzie: dr Mikołaj Kwaśniewski – przewodniczący, Jerzy Langrod, Kazimierz Prochownik – wiceprzewodniczący, Mieczysław Lewiński – sekretarz, J. Trochimowski – skarbnik, członkowie: Aleksander Dackow, Tadeusz Lorenc, Łukasiewicz, Adam Polewka. Zob. Materiały do historii Klubów i Stronnictwa Demokratycznego, op. cit., cz. 2, s. 423.

³⁷ Z. Kozik, *Partie i stronnictwa polityczne w Krakowskiem 1945–1947*, Kraków 1975, s. 74.

³⁸ W skład zarządu wchodził także: dr Aleksander Adler, Aleksander Dackow, Ferdynand Arczyński, Izabela Marcówna, Jerzy Oglódek.

³⁹ Byli wśród nich m.in.: Mikołaj Kwaśniewski, Izabela Marcówna, Aleksander Adler, Jan i Czesław Oglódkowie.

⁴⁰ Członkowie zarządu: Kazimierz Eustachiewicz, Józef Figna, Stefan Kamiński, Edward Marszałek, Kazimierz Maślankiewicz, Eugeniusz Tor.

Stronnictwa kierował Albin Jura. Do zarządu zostali dokooptowani przebywający w Krakowie od wybuchu powstania warszawskiego Janusz Strzałecki i Emilia Hiżowa.

Spośród różnych form konspiracyjnej działalności krakowskiego Stronnictwa Demokratycznego na czoło wysuwała się działalność wydawnicza. Na terenie Krakowa ukazywało się kilkanaście tytułów pism: „Dziennik Polski” (następnie: „Goniec Polski”, „Gazeta Polska”, „Polska i Świat”, „Słowo Polskie), „Głos Polski. Komunikat” (następnie „Kurier Polski”), „Polska”, „Polska Podziemna”, „Jutro Polski. Biuletyn Informacyjny”, „Jutro Polski. Organ Demokratyczny”, „Kurier Powszechny”, „TAP”, „Tygodnik Polski”, „Watra”, a także czasopisma dla Niemców, wydawane w języku niemieckim: „Germania” i „GG. Nachrichten”. Wiosną 1940 roku opracowano tzw. „Białą Księgę”, która została wydana w Paryżu przez rząd gen. Władysława Sikorskiego⁴¹.

Warto wspomnieć także o akcji, w której około czterdziestoosobowa grupa młodzieży rozplakatowała w mieście i rozesłała do urzędów niemieckich afisze ośmieszające goebelsowską propagandę, dotyczącą Katynia. W tekście imitującym urzędowe ogłoszenie niemieckie zachęcano do organizowania wycieczek do Oświęcimia i innych obozów koncentracyjnych celem zapoznania się z najnowocześniejszymi osiągnięciami III Rzeszy w dziedzinie mordowania ludzi. Wydano m.in. także ulotki informujące Polaków o tym co ich czeka na robotach w Niemczech oraz klepsydry po śmierci gen. W. Sikorskiego.

Poza pracami wydawniczymi krakowski okręg Stronnictwa Demokratycznego prowadził także wiele innych form działalności – m.in. organizowano przerzuty młodzieży, która chciała walczyć w wojsku polskim na Zachodzie, współpracowano z Krakowską Radą Pomocy Żydom, organizowano pomoc dla więźniów i ich rodzin. Warto zaznaczyć, że Stronnictwo Demokratyczne w Krakowie swoje prace rozciągało na inne regiony – szczególnie Rzeszowszczyznę i Podkarpacie.

Organizacja krakowska Stronnictwa Demokratycznego działała początkowo w ramach „Prostokąta”. Później jednak i w niej nastąpiło wewnętrzne zróżnicowanie postaw i poglądów na współpracę z różnymi nurtami Stronnictwa Demokratycznego. Część działaczy, a wśród nich redakcja „Dziennika Polskiego”, znalazła się w pewnym czasie pod wpływem grupy związanej z Polską Organizacją Demokratyczną, a później Stronnictwem Polskiej Demokracji.

W lipcu 1943 roku w trakcie zjazdu Stronnictwa Demokratycznego krakowski ośrodek poparł linię programową Stronnictwa Polskiej Demokracji, choć niektórych jej elementów nie akceptował. Niektórzy członkowie – m.in. Adam Bar i Eugeniusz Tor, współpracowali z Delegaturą Rządu na Kraj. Nadal używano nazwy – Stronnictwo Demokratyczne. Wskutek rozbieżności stanowisk na temat akceptacji platformy politycznej Stronnictwa Polskiej Demokracji (poparcie udzielone KRN przez SPD) doszło do podziału na dwie frakcje: na czele prawicowej stali Adam Krzyża-

⁴¹ Ferdynand Arczyński, *Z dziejów prasy konspiracyjnej Stronnictwa Demokratycznego w Krakowie 1939-1945*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1973, z. 9, s. 18.

nowski, Albin Jura, Edward Marszałek, lewicowej zaś – Kazimierz Eustachiewicz⁴². Taki stan rzeczy utrzymał się aż do pierwszych lat powojennych. 31 stycznia 1945 roku w Krakowie odbyło się pierwsze zebranie reaktywowanego Stronnictwa Demokratycznego. Działacze krakowscy włączyli się wówczas do jego prac.

Początkowo działalność Stronnictwa w Łodzi została zawieszona, a wielu działaczy, obawiając się aresztowania, przeniosło się m.in. do Warszawy. Członkowie łódzkiej organizacji, którzy znaleźli się w Warszawie, powołali tzw. „Grupę Łódzką”, posiadającą swój punkt kontaktowy w sklepie przy ulicy Granicznej 8. Działali w niej także członkowie przedwojennych władz Stronnictwa Demokratycznego, m.in.: Stanisław Więckowski, Wincenty Tomaszewicz, Feliks Łaskiewicz, Józef Rutkowski. Nawiązali oni kontakty z działaczami warszawskimi, utrzymując je jednocześnie z członkami Stronnictwa w Łodzi⁴³.

W 1941 roku Tadeusz Sarnecki (ps. „Tadeusz”) podjął próbę reaktywowania Stronnictwa Demokratycznego w Łodzi. Zamiar ten zakończył się wówczas niepowodzeniem. Dopiero dwa lata później, w sierpniu 1943 roku, udało się Sarneckiemu doprowadzić do wznowienia działalności partii w Łodzi, na czele której stanął Marian Przestalski (ps. „Krzysztof”). Do prac łódzkiej organizacji, która otrzymała kryptonim „Warsztaty” włączyli się również m.in. Jerzy Isakowicz, Jan Swoboda. Józef Strumiłło pełnił funkcję łącznika kontaktującego się z Sarneckim, reprezentującym okręg warszawski.

Żywiolowo rozwijająca się działalność Stronnictwa Demokratycznego we Lwowie prawie ustała po wybuchu wojny. Na przełomie 1941/1942 roku podjęto próby jej reaktywowania. Przyniosły one jednak pożądaną efekt dopiero w 1943 roku, po przybyciu do Lwowa Ferdynanda Arczyńskiego, który otrzymał zadanie zaktywizowania demokratycznych działaczy lwowskich. Szczególnie aktywni byli wówczas: Artur Kopacz, Larysa Chomsowa, Maria i Józef Wnukowie, Maria i Stanisław Teisseyre.

Na zjeździe w lipcu 1943 roku lwowska organizacja formalnie udzieliła poparcia Stronnictwu Polskiej Demokracji, do którego władz ze Lwowa weszła Larysa Chomsowa⁴⁴. Struktura lwowska, pomimo opowiedzenia się za Stronnictwem Polskiej Demokracji, pozostała jednak pod ideowym wpływem „Prostokąta”. Jesienią 1943 roku zaczęto wydawać pismo „Lwowski Kurier”, ukazujące się do połowy 1944 roku.

Bardzo szczupła baza źródłowa nie pozwala zbadać stopnia aktywności i zakresu prac prowadzonych przez członków wileńskiego Stronnictwa Demokratycznego lat wojny i okupacji⁴⁵. Z zachowanych listów wysłanych 15 lipca i 6 września 1943 roku przez Stronnictwo Polskiej Demokracji do wileńskich działaczy wynikało, że

⁴² Z. Nosek, „Notatki i wspomnienia...”, s. 406–420.

⁴³ E. Kulesza, „Stronnictwo Demokratyczne...”, s. 54–60.

⁴⁴ *Stronnictwo Demokratyczne w latach 1937–1965*, Warszawa 1967.

⁴⁵ Do czołowych działaczy należeli m.in.: Manfred Kridl, Bronisław Krzyżanowski, Henryk Elzenberg, Bohdan Zawadzki.

o próbach podejmowania przez nich działań dowiedział się warszawski okręg Stronnictwa Demokratycznego dopiero w początkach 1943 roku. W wystosowanych pismach informowano organizację wileńską o ówczesnej sytuacji w Stronnictwie. Proszono o zajęcie stanowiska w kwestii rozłamu w partii, zaznaczając, że w Radzie Naczelnej zarezerwowano miejsce dla jej członka. Brak odpowiednich dokumentów nie pozwala ustalić czy wysłane listy dotarły do adresata oraz jakie zajęto stanowisko we wspomnianej kwestii, w przypadku otrzymania korespondencji.

III

Część działających w latach wojny i okupacji organizacji konspiracyjnych związana była ze Stronnictwem Demokratycznym. Spośród nich należy wspomnieć przynajmniej o Polskiej Ludowej Akcji Niepodległościowej (PLAN) oraz Związku Rewolucyjno-Niepodległościowym (ZRN), utworzonych z inicjatywy działaczy Stronnictwa Demokratycznego. Rozpoczęły one działalność niemal od pierwszych dni okupacji.

Od 15 października 1939 roku działała Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa, w dużym stopniu związana personalnie ze Stronnictwem Demokratycznym. Stanowiła ona jedną z pierwszych organizacji konspiracyjnych Polski Podziemnej. Powstała z inicjatywy Jerzego Drewnowskiego (ps. „Stanisław”), byłego członka Sekcji Młodych Klubu Demokratycznego w Warszawie, a później sekretarza Sekcji Pracy Społecznej Komisji Organizacyjnej Stronnictwa Demokratycznego. Drugim jej organizatorem był Juliusz Dąbrowski (ps. „Bem”), instruktor harcerski, członek ZG SD.

Działacze PLAN wywodzili się głównie z dwóch środowisk: dziennikarzy i pisarzy związanych z pismem „Orka na Ugorze” oraz Koła Instruktorów ZHP im. Mieczysława Bema (KIMB) – m.in.: Jan Lipiński, Jan Sterling, Jerzy Dargiel, Janusz Przedborski, Kazimierz Koźniewski, którzy włączyli się do prac PLAN w końcu listopada 1939 roku. Organizowano wydziały: bojowy, wojskowy, wiejski, młodych, propagandy. Rozwój organizacji, prowadzącej m.in. akcje propagandowe oraz działania sabotażowe, został przerwany w początkach 1940 roku aresztowaniami, które doprowadziły do jej likwidacji⁴⁶.

W końcu marca 1940 r. powstała nowa organizacja PLAN, która poza zbieżnością nazwy posiadała wspólną linię programową z pierwszą Polską Ludową Akcją Niepodległościową. Mając początkowo charakter młodzieżowy, przekształciła się następnie w grupę polityczną bazującą na środowiskach związanych ze Stronnictwem Demokratycznym⁴⁷. PLAN II w końcu 1944 r. wszedł do Naczelnego Komitetu Ludowego, a następnie do powstałego na jego bazie Centralnego Komitetu Ludowego.

⁴⁶ Aresztowano m.in.: Juliusza Dąbrowskiego, Karola i Andrzeja Drewnowskich, Jana Lewandowskiego, Michalinę Makowską, Wacława Koźniewskiego, Eugenię i Mieczysława Przedborskich.

⁴⁷ W skład zarządu weszli: Wacław Barcikowski, Jan Nepomucen Miller, Henryk Borucki, Feliks Wisenberg, Stanisław Janusz, B. Kwiatkowski, Cezary Szemley-Ketling.

Z inicjatywy byłych działaczy demokratycznego komitetu wyborczego do samorządu m.st. Warszawy powstał Związek Rewolucyjno-Niepodległościowy (ZRN), utworzony jesienią 1939 roku. Nie zachowały się do dzisiaj materiały archiwalne dotyczące działalności ZRN. Fakty związane z powstaniem i jego działaniami mogą być odtwarzane jedynie z informacji znajdujących się w nielicznych na ten temat pracach, m.in. Jerzego Drewnowskiego i Kazimierza Koźniewskiego⁴⁸. Na ich podstawie można stwierdzić, że Związek Rewolucyjno-Niepodległościowy został założony z inicjatywy Juliusza Dąbrowskiego, Jerzego Makowieckiego oraz innych działaczy Stronnictwa Demokratycznego. Akces do niego zgłosiły również niektóre koła Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz część działaczy „Siewu”. K. Koźniewski przypuszcza, że Związek Rewolucyjno-Niepodległościowy stanowił ówczesną „formę reorganizującego się z jawnej na tajną działalności Stronnictwa Demokratycznego”, albo „szerszą inicjatywę integralną”, której pomysł zrodził się wśród grupy działaczy Stronnictwa⁴⁹. Zdaniem H. Wosińskiego druga możliwość była bardziej prawdopodobna⁵⁰.

Dalsze losy Związku Rewolucyjno-Niepodległościowego nie są znane. Jerzy Drewnowski i Kazimierz Koźniewski nie wykluczyli faktu jego wejścia do PLAN⁵¹, Henryk Wosiński sądził zaś, że został on wchłonięty przez inne organizacje, zmierzające do konsolidacji polskiego podziemia politycznego i zbrojnego⁵².

IV

Wielu członków Stronnictwa Demokratycznego wyemigrowało z kraju. Część z nich kontynuowała działalność polityczną także za granicą. Bardzo wcześnie, bo już jesienią 1939 roku, dwaj członkowie Rady Naczelnej Stronnictwa Demokratycznego – Jerzy Langrod i płk. Jerzy Grzędziński podjęli udaną próbę utworzenia Komitetu Zagranicznego Stronnictwa Demokratycznego we Francji⁵³. Na przewodniczącego został wybrany Tytus Filipowicz, przedwojenny działacz Warszawskiego Klubu Demokratycznego, który od grudnia 1939 roku reprezentował Stronnictwo w emigracyjnej Radzie Narodowej. W składzie zarządu Komitetu znaleźli się również: Wanda Niklewicz-Dobrzańska, Kazimierz Załuski, Mieczysław Szerer, Irena Łomińska, Stanisław Faecher, Józef Wittenberg, Witold Langrod, Czesław Poznański, Władysław Baranowski, a później także Stanisław Olszewski i Bolesław Zubrzycki.

Członkowie Stronnictwa Demokratycznego już na początku 1940 roku rozpoczęli wydawanie pisma „Czarno na Białym”, które redagował zespół: Czesław

⁴⁸ J. Drewnowski, K. Koźniewski, *Pierwsza bitwa z Gestapo*, Warszawa 1965.

⁴⁹ K. Koźniewski, *Czerwony Harcmistrz*, Warszawa 1971, s. 161–162.

⁵⁰ H. Wosiński, op. cit., s. 32.

⁵¹ J. Drewnowski, K. Koźniewski, op. cit., s. 158.

⁵² H. Wosiński, op. cit., s. 32.

⁵³ J. Langrod, *Listy do redakcji*, „Nowa Epoka” 1946, nr 2.

Poznański (redaktor naczelny), Antoni Słonimski, January Grzędziński, Kazimierz Załuski, Bolesław Zubrzycki⁵⁴.

Kłeska Francji przyczyniła się do tego, że dalsze prace Stronnictwa Demokratycznego na emigracji podjęto w Londynie od sierpnia 1942 roku. Komitetem Zagranicznym Stronnictwa Demokratycznego w Londynie kierował wówczas Witold Langrod, a później Olgierd Górka i Krzysztof Radziwiłł.

W czerwcu 1945 roku znaczna część Komitetu Zagranicznego Stronnictwa Demokratycznego, po akceptacji Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, zgłosiła akces do restytuowanego Stronnictwa Demokratycznego, podobnie jak Stronnictwo Demokratyczne – Okręg Francja i funkcjonujące w Belgii Koła Stronnictwa Demokratycznego im. J. Lelewela.

Niektórzy działacze Stronnictwa Demokratycznego przebywali na emigracji w ZSRR. Byli to m.in.: Wincenty Rzymowski, Leon Chajn, Jan Karol Wende, Jan Rabanowski, którzy w dużym stopniu przyczynili się do reaktywowania działalności Stronnictwa Demokratycznego w Lublinie, w sierpniu 1944 roku.

Znamienny jest fakt, że działacze Stronnictwa Demokratycznego w okupowanym kraju niewiele wiedzieli o działalności członków organizacji na emigracji. Z relacji Krystyny Wigury-Kobyłeckiej i Ferdynanda Arczyńskiego wynikało, że kontakty między Stronnictwem Demokratycznym w kraju i za granicą były znikome. Jak pisała Wigura-Kobyłecka, pierwsze spotkanie przedstawicieli krajowych i emigracyjnych odbyło się w Warszawie jesienią 1942 roku⁵⁵. Dalsze postępy w tym kierunku zostały poczynione w połowie 1943 roku, kiedy to przedstawiciel Komitetu Zagranicznego Stronnictwa Demokratycznego z Londynu uczestniczył w lipcowym zjeździe Stronnictwa. Bezpośrednio po nim Romuald Miller i Ferdynand Arczyński wystosowali do płk. Januarego Grzędzińskiego, prof. Manfreda Kridla i prof. Rostowskiego pismo, w którym zostały podane informacje o przebiegu zjazdu i nowej sytuacji zaistniałej w Stronnictwie. Udzielając akceptacji adresatom jako przedstawicielom Komitetu Zagranicznego Stronnictwa Demokratycznego na Emigracji wzywano ich do podjęcia rozmów z przedstawicielami w kraju. Nie doszło jednak wówczas do nawiązania kontaktów pomiędzy Zarządem Stronnictwa a demokratami na emigracji.

* * *

Brak dostatecznej bazy źródłowej nie stwarza możliwości dokonania głębszej analizy działalności Stronnictwa Demokratycznego w ośrodkach pozawarszawskich i na emigracji. Warto podkreślić jednak, że w latach II wojny światowej członkowie SD prowadzili szeroką działalność konspiracyjną o różnorodnym charakterze. Oprócz akcji wymierzonych przeciwko okupantom (zbieranie informacji, nasłuchy radiowe, prace wydawniczo-propagandowe, tajne nauczanie, organizowanie działań bojkowych, sabotażowo-dywersyjnych, udział w działaniach zbrojnych) oraz pomocy

⁵⁴ J. Grzędziński, „Czarno na Białym» (1937–1939). Wspomnienia naczelnego redaktora”, CAH SD.

⁵⁵ K. Wigura-Kobyłecka, op. cit., s. 11–12.

prześladowanym, zarówno na odbywanych spotkaniach, jak i w publicystyce omawiano nie tylko problemy wojenno-okupacyjne, ale także dotyczące ustroju przyszłej, wolnej Polski.

W latach wojny i okupacji Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt” oraz Stronnictwo Polskiej Demokracji prowadziło swe prace w wielu ośrodkach. Oprócz organizacji warszawskiej, łódzkiej, krakowskiej, lwowskiej i wileńskiej podejmowano próby rozwijania różnych form działalności także w Lublinie, na Śląsku i w Radomiu. Nie zachowały się jednak źródła, które dawałyby możliwość stwierdzenia tego, jakie były efekty tych przedsięwzięć.

Rozbieżności ideowo-programowe pomiędzy SD „Prostokąt” oraz SPD istniały, ale nie były aż tak wielkie i zasadnicze, o czym może świadczyć chociażby to, że po wyzwoleniu członkowie ich włączyli się w działalność odrodzonego Stronnictwa Demokratycznego. Zarówno Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt”, jak i Stronnictwo Polskiej Demokracji opowiadały się za demokratyczną formą wyzwolonego kraju, w którym powinny zostać przeprowadzone podstawowe reformy społeczno-gospodarcze. Różnice dotyczyły głównie zakresu, środków i metod realizacji – w osiągnięciu przez powojenne państwo postulowanego kształtu.

Underground Activities of the Democratic Party (1939-1945)

Abstract

The Democratic Party (SD) started its underground activities in the first months of German occupation. It played a significant role in Underground Poland, although considerably minor in comparison with the activity of the four parties of the Government coalition. Its role is confirmed by the participation, among others, in the Main Political Council; in its wide publishing and propaganda action, underground education, sabotage and military operations. It was different political views held by party members that were responsible for the party split-up. On July 4, 1943 (an underground convention) beside the Democratic Party „Prostokąt” („Rectangle”) there came into being the Polish Democratic Party (SPD). In autumn 1943, SPD created the Youth Division, which was named the Movement of the Young Democracy.

Apart from Warsaw region the Democratic Party conducted its activities also in the regions of Cracow, Lodz, Lvov and Vilnius. Among those, the Cracow organisation was particularly active. Some of the organisations that were active during the years of war and occupation were connected with the Democratic Party, such as Polish Peasants' Independence Organisation and Revolutionary and Independence Union. Besides, the Democratic Party „Prostokąt” and SPD initiated larger-scale democratic agreements: Social Organisation of Self-defence, Democratic Union, Centralisation of Democratic, Socialist and Syndicalism Unions. Some members of the party emigrated from the country, others continued their political work abroad, e.g. in France, Great Britain and Belgium.